

Eduard Gombár: Dramatický půlměsíc: Sýrie, Libye a Írán v procesu transformace.

1. vydání. Praha: Karolinum, 2001, 215 stran, ISBN 80-246-0370-5 (signatura knihovny ÚMV 48 787).

Pod vlivem vnějších událostí a různých tlaků dochází na počátku 21. století na Blízkém východě k některým zásadním změnám, které se svým historickým významem dají srovnat pouze s obdobím rozpadu osmanské říše po první světové válce či procesu dekolonizace a vzniku arabských národních států s panarabskou orientací. Rozpad bipolárního rozdělení světa a probíhající rozporný proces ekonomické i informační globalizace ovlivňují vztahy mezi zeměmi regionu, rozleptávají dosavadní hodnotový systém, mění vlastnické vztahy, oslabují tradiční elity a narušují dlouhodobě vytvořené státní systémy i jejich fungování. Region je bez velké možnosti volby vtahován do nového globálního systému, založeného na liberalizaci obchodu a odmítajícího státní protekcionismus. Vymkne se proces globalizace z rukou a nastane proces „boření“ málo zakotvených národních států či chaotického omezování státní suverenity? Dojde snad k nějakému střetu civilizací či se prosadí evoluční reformistické cesty a dialog civilizací v této dynamické epoše? Jak se mění tradiční struktury, jako je tribalismus, klientismus a patrimoniální charakter blízkovýchodních společností, v podmínkách postupného oslabování národního státu v období globalizace? Právě v tomto kontextu je pojata monografie našeho předního arabisty a odborníka na novodobou arabskou historii *docenta Eduarda Gombára*.

Jeho kniha vznikla na základě výstupu výzkumného projektu *Vliv změněné mezinárodní situace v 90. letech na postoje některých států Blízkého východu*, jehož zadavatelem bylo Ministerstvo zahraničních věcí České republiky.

Po obsahové stránce se práce věnuje třem zemím, které po rozpadu bipolárního rozdělení světa a monopolární hegemonie USA v oblasti nemohly z různých důvodů nalézt své místo v novém systému mezinárodních vztahů. *Libye, Írán a Sýrie* se nacházejí na seznamu zemí podporujících terorismus, vypracovávaném Ministerstvem zahraničních věcí Spojených států. Bushova administrativa zařadila Írán do tzv. „osy zla“, tj. mezi nepřátele amerického demokratického a liberálního systému. Proti Libyi byly uvaleny sankce OSN v souvislosti s aférou Lockerbye, které byly zrušeny v roce 2001. V současné době USA udržují jednostranné omezené ekonomické sankce proti Libyi a Íránu (ILSA), podstatně omezující zahraniční investice do ropného průmyslu zmíněných zemí. Všechny tři země podporují palestinské hnutí odporu. Jejich režimy jsou pokládány za autoritativní, ale v 90. letech se jejich systém musel částečně změnit, aby mohl fungovat v novém mezinárodním prostředí. E. Gombár výstižně tvrdí, že autoritativní mocenský přístup těchto zemí přetrvával, avšak vnější formy musely být pozměněny, především v nucené toleranci pluralitních principů v ekonomice (*Gombár, 2001, s. 8*).

Poznání základních stavebních prvků v mocenském systému vybraných zemí umožnilo autorovi učinit fundované závěry o perspektivách současného reformního procesu. Podle jeho názoru snaha klientistických elit o zachování privilegovaného postavení bude retardujícím faktorem možné transformace vnitropolitických systémů těchto zemí směrem k demokratizaci a brzdícím faktorem skutečné liberalizace ekonomiky (*Gombár, 2001, s. 17*). Tyto síly se soustřeďovaly zpravidla v elitních vojenských útvarech, ve zpravodajských a bezpečnostních službách (arabské země) či v ideologicko-morálních kontrolních složkách a v justici (Írán). Toto velmi výstižné vyjádření je zřejmé i na příkladu současné privatizační praxe v některých arabských zemích, která neprobíhá na základě spravedlivé volné soutěže a výběru, ale kritériem se zde staly klientistické vazby. Západ se zřejmě mýlil, když společně se změnou vlastnických vztahů očekával i nástup nové politické kultury ve sledovaných zemích.

Klientistická struktura společnosti na Blízkém východě negativně ovlivňuje nejen vnitřní politický systém, ale i zahraniční politiku. Sýrie a Libye ztratily rozpadem východního komunistického bloku svůj dosavadní politický a vojenskostrategický regionální význam. Musely tvrdě a nikoli bezbolestně přehodnotit fungování celého svého vnitropolitického a ekonomického systému v novém geopolitickém uspořádání. Nástup prezidenta Cháta-mího v Íránu se nepochybně odrazil v realističtější a umírněnějším zahraničněpolitickém kurzu země, ale vnitřní politický systém zůstal téměř nedotčen.

Autor recenzované knihy zvolil metodu analýzy, aby podrobněji popsal fungování vybraných autoritativních režimů. Nepostupoval synchronní, chronologickou metodou, nýbrž velkou pozornost věnoval případ od případu hlavním politickým a ekonomickým determinantům, které určují či ovlivňují chod politického systému. Popsal, jak fungují mocenské výkonné i legislativní orgány státu, tvořící hierarchicky seřazenou pyramidu s pevným vnitřním kruhem, a vojenskobezpečnostní represivní aparát. V knize nechybí ani rozbor struktury opozice. Prostor je věnován též zahraniční politice a hospodářské strategii státu.

V úvodu se Gombár zmiňuje o historických kořenech autoritativních režimů v Sýrii, v Libyi a v Íránu. Tyto země se celkově obtížně transformují k liberálnědemokratickému modelu a respektují mírové soužití v zahraniční politice. Autor přesto klade důraz na diferencovaný přístup ke každému státu a k jeho specifickým rysům, a to zvláště v zahraničněpolitické praxi. Výrazně odděluje výchozí ideologické kořeny studovaných arabských států od Íránu. V případě Libye dominoval od roku 1969 násirovský panarabismus, který se pod vlivem zásadních změn v Egyptě transformoval v „univerzalistickou“ teorii na základě *Zelené knihy*, mající podle autorova názoru spíše původ v subsaharské Africe než v arabsko-islámském prostředí (*Gombár, 2001, s. 13*). Syrská baasistická revoluce v roce 1966 orientovala zemi ke specifické formě arabského „socialismu“, zatímco Irák po baasistickém převratu v roce 1968 dal přednost šovinistické formě nacionalismu se zdůrazňovanou mezopotamskou identitou.

Zahraničněpolitická praxe obou sledovaných arabských států nevycházela z tradičního panarabismu, nýbrž z lokálně pojatých užších národních zájmů. Po nástupu H. Asada došlo k postupnému odpoutání od tradic Velké Sýrie a pozornost se soustředila na blízkovýchodní konflikt. Rovněž libyjská lokální politika byla neúspěšná (viz např. Čad). Naopak zahraničněpolitický kurz Íránu po islámské revoluci měl výraznou univerzalistickou podobu, směřující k vývozu vlastního modelu revoluce, která však neměla zásadní odezvu v sunnitském muslimském světě. Praktickou ideologií se stala symbióza iránského nacionalismu (persianismu) a šíitského islámu.

Autor dokazuje, že se základním vzorem pro libyjský a syrský autoritativní model stal Násirův režim v Egyptě, jehož základem byl model jediné avantgardní strany, která měla vést společnost k „socialistické orientaci a revoluci“. Nic takového se nestalo a revoluční autoritativní režimy začaly záhy uznávat kult osobnosti zbožňovaného vůdce a rozrostly se klientistické vazby, které deformovaly budoucí vývoj.

Publikace věnuje pozornost vytváření vnitřního mocenského kruhu na základě přesně vymezených klientistických pravidel, který se v jednotlivých zemích liší. V Sýrii je vnitřní kruh kolem vůdce vytvořen převážně příbuznými z řad alawitské náboženské menšiny. V Libyi obepínal vnitřní mocenský kruh vůdce revoluce Kaddáfího a byl složen z příslušníků kmenů Qadhdháfa a Magharha. Zcela odlišné historické kořeny nalezneme pak v Íránské islámské republice. Základem je zde hegemonie dvou revolučních proudů v průběhu perské revoluce v letech 1906–1911, a to liberálního křídla a šíitského duchovenstva. V letech 1978–1979 byl liberální proud definitivně poražen a do čela se dostalo zpolitizované šíitské duchovenstvo, jehož vnitřní struktura se vyznačovala zjevnými klientistickými rysy.

Konec bipolarity znamenal i zásadní přehodnocení dosavadní politické, ekonomické a vojenskostrategické praxe ve třech sledovaných zemích. H. Asad musel opustit nákladnou doktrínu strategické vojenské parity s Izraelem a začít s opatrnou ekonomickou libe-

ralizací. Libyjský vůdce Kaddáfí od roku 1988 nastoupil kurz tzv. zelené přestavby. Tzv. druhá republika po smrti ajatolláha Chomejního zahájila proces rekonstrukce země a umírněnějšími prostředky obnovila její mezinárodní postavení.

První kapitola recenzované knihy je věnována asadovské Sýrii. V úvodu jsou vymezeny geopolitické konstanty. Asadova koncepce je výstižně definována jako pragmatická a lokální. Vycházela ze syrského národního zájmu, i když se zcela nevytratily reminiscence na Velkou Sýrii, občas přeměněné v praktické politické postupy vůči Palestincům, Libanonu a Jordánsku.

Následuje rozbor hlavních úrovní mocenské pyramidy syrského režimu: prezident; kasta vysokých důstojníků jmenovaných na základě klientistických vztahů; regionální vedení strany Baas; ministři, vysocí úředníci; provinční guvernéři a špičkoví představitelé masových a profesních organizací. Právě v této části kapitoly autor projevil vynikající znalost mocenské hierarchie a vývoje procesu rozhodování Asadovy Sýrie. Podle mého názoru si i dostatečně erudovaný odborník při čtení těchto pasáží přijde na své a vybaví se mu celý labyrint různých vztahů a málo známých souvislostí, které se mu stanou klíčem k lepšímu pochopení baasistického autoritativního systému.

Na závěr této podkapitoly je podán výčet variant vývoje, ohrožujících privilegované postavení vojenskozpravodajské elity, opírající se o autoritativní a klientistickou strukturu moci. K nim patří mírový proces, liberalizace ekonomiky a demokratizace (*Gombár, 2001, s. 34*).

Omezené sankce Evropské unie (EU) v roce 1986 přinutily syrské vedení, aby zorganizovalo rozsáhlou kampaň za přesné mezinárodní definování pojmu terorismus, která je nedílnou součástí syrské zahraničněpolitické strategie i v současnosti. Syrští představitelé na různých fórech odmítají, aby byl palestinský a libanonský národněosvobozenecký boj proti izraelské okupaci řazen mezi teroristické aktivity.

V 90. letech v Sýrii, podobně jako v Iráku, poklesl vliv vedoucí strany Baas ve společnosti a strana byla „deideologizována“. Patrný byl kult osobnosti H. Asada a role strany se zúžila na kontrolní činnost v nejnižších člancích. Zajímavé a méně známé je tvrzení, že H. Asad omezil reálné mocenské postavení strany Baas v důsledku neochoty špiček stranické nomenklatury podpořit převrat z roku 1970 (*Gombár, 2001, s. 46*).

Syrská vláda se věnuje především hospodářským otázkám, o něž prezident nejeví zpravidla zájem. Naopak v klíčových otázkách se podřizuje prezidentským direktivám. Rovněž mocenskopolitická role Parlamentu je nízká.

Dřívější spojenectví se SSSR se v žádném případě nejevilo jako ideologické souznění, ale spíše jako Asadův mocenský, racionální kalkul, diktovaný potřebou nahradit porušenou rovnováhu sil po Camp Davidu a odpadnutí Egypta z arabského tábora odporu.

I když Sýrie uznává pluralitu vlastnických forem, přesto je i nyní veřejný sektor preferován. Dobře jsou v knize vysvětleny příčiny poměrně malého zájmu o výraznější liberalizaci ekonomiky, což souvisí s obavou z politických a sociálních otřesů a s blízkovýchodním konfliktem (*Gombár, 2001, s. 71*).

Nový prezident Baššár Asad udělal po svém nástupu „průvan“ v mocenském kruhu svého otce a mnoho zasloužilých členů „staré gardy“ H. Asada muselo opustit svůj úřad. Někteří byli obviněni z korupce. Privilegované příbuzenské vztahy a všudypřítomný klientismus zůstal neporušen, pouze se vytvořily nové příbuzenské řetězce. Západní analytici předvíдали brzké změny strategické povahy, ale nic takového se nestalo. Ihned po vítězném referendu (97 % hlasů) Baššár ohlásil kontinuitu zahraniční politiky a procesu modernizace, jakož i syrskou formu demokratizace prostřednictvím osvědčené Národní fronty.

Ve druhé kapitole recenzované knihy je všestranně popsána Libye za vlády M. Kaddáfího. Výstižně je zdůrazněno výrazné zhoršení postavení Libye v postbipolárním světě, které vyvrcholilo přijetím mezinárodních sankcí (1992–1993). Jednoznačná je definice autoritativního režimu jako směsice arabského nacionalismu, islámu, místních tradic (beduínského hodnotového systému) se silnými prvky klientismu.

Dostatečnou pozornost Gombár věnuje „třetí mezinárodní teorii“ a svéráznému systému přímé demokracie. Jejich významným rysem je odpor k politickému pluralismu, což může vyvolávat asociace s islamistickými teoriemi státu. V tomto případě – jak autor správně vysvětluje – jde spíše o prvek primitivní kmenové demokracie, kdy každý jedinec, který se neztotožňoval s přesvědčením kmene, byl vyhnán na okraj společnosti a zbaven možnosti užívat si výtěžků kolektivního úsilí (*Gombár, 2001, s. 87*).

K nejlépe zpracovaným podkapitolám patří struktura moci a vymezení „vnitřního“ mocenského kruhu režimu. Lze zde najít vysvětlení rozdílu mezi lidovými a revolučními výbory, přerozdělování postů podle kmenové příslušnosti a činnosti ekonomicko-finančního a ropného řídicího centra.

Díky kritice a kvůli zajištění stability v zemi byl Kaddáfí přinucen vyhlásit opatrné liberální reformy (tzv. zelená přestavba) a přistoupit na částečné politické uvolnění (Velká zelená charta lidských práv). V pozadí zřízení komunálního systému a čistících výborů (1993) stála vzrůstající majetková nerovnost a vyhrocené rozpory v poměrně rovnostářské společnosti v období omezené liberalizace a sankcí. Odrazem zvýšených obav o bezpečnost státu a o stabilitu režimu byla Charta cti, umožňující kolektivní trestání skupin, které se postavily proti „vládě mas“.

V této kapitole je rovněž vysvětlena role armády a míra stability režimu. Autor tvrdí, že popularita režimu ve velkých městech značně poklesla, což souvisí se změnou sociální situace v zemi (*Gombár, 2001, s. 90*).

Pro čtenáře je užitečný též přehled čtyř hlavních zpravodajských a bezpečnostních organizací a odhalení klientistických vazeb v armádě, kde nejvýznamnější funkce zastávají Kaddáfího bratrance z kmene Qadhdháfa. Dále je v knize objasněna činnost a složení pětičlenného stálého výboru, který provádí čistky revolučních výborů, a komplikovaná nástupnická otázka. Porušování lidských práv v Libyi vyplývá z tradiční nesnášenlivosti k jiným ideologickým proudům – k marxismu, k islamismu, k baasismu. Plně se ztotožňují s autorovým tvrzením, že nastolení mezinárodních sankcí umožňovalo Kaddáfímu ospravedlňovat represivní politiku jak proti libyjským disidentům v zahraničí, tak i proti domácí opozici (*Gombár, 2001, s. 96*).

Závěrečná kapitola recenzované knihy je věnována iránské teokracii. Autor velmi dobře popisuje fungování politického systému podle etap. Vůdčí ideologickou koncepcí byl sice velájet-e fakáh (vláda duchovního), ale důležitá byla i glorifikace perského národa. Duchovenstvo nebylo však zcela jednotné, a to ani v důležitých otázkách, neboť jeho jedna část prosazovala liberálnější hospodářský přístup a menší roli státu, zatímco další část naopak pozemkovou reformu a znárodnování (*Gombár, 2001, s. 124*).

Mezníkem v období moderního iránského parlamentarismu byl rok 1996, kdy reformisté ovládli poprvé od revoluce Parlament a stali se spojencem reformně orientovaného prezidenta Chátamího. Role prezidenta ve srovnání s vůdcem – rahbarem (Chamenéí) – je podstatně menší, i když podle Ústavy tzv. druhé republiky má řídit výkonnou moc. Kromě Parlamentu funguje dozorčí rada, složená z duchovních a laických právníků, která v praxi zastupuje nejvyšší komoru Parlamentu.

Politická a ideologická koncepce nového prezidenta hodždžatolesláma S. M. Chátamího (nastoupil do funkce v roce 1997) překonala pragmatismus Rafsandžáního éry. Ústavní princip velájet-e fakáh byl respektován, ale uznáním existence jiných civilizací a potřeb s nimi vézt dialog omezil Chomejního univerzalizmus a strategii vývozu revoluce.

Na závěr této podkapitoly autor sděluje důležitou myšlenku, podle níž typologie změn v období Chátamího vlády připomíná spíše přestavbu (perestrojku) gorbačovského typu, tj. snahu o změny v rámci systému, jehož ideologické principy zůstávají nezměněny, tedy nikoli hluboké strukturální reformy (*Gombár, 2001, s. 139*). Zdá se, že legálními prostředky se konzervativcům nepodaří snížit sílu reformního hnutí, o čemž svědčí výsledky šestých parlamentních voleb. Ty skončily značným vítězstvím reformistů, které posílilo opětové zvolení reformisty Chátamího v roce 2001. Konfrontace mezi oběma proudy po-

RECENZE

kračuje s neztenčenou silou, ale radikální modernizační proud začal odmítat evoluční metody prezidenta a požaduje zásadní změny systému. Nedávné potlačení studentských bouří pak připomnělo vážnost situace v zemi.

Chátamiho detente a dialog civilizací byly výrazem potřeby stabilizovat systém. Írán se stal stoupencem multipolarity v mezinárodních vztazích a odmítl jednostrannou hegemonii americké supervelmoci. Tento přístup ho motivuje k lepším vztahům s Ruskem a s Evropskou unií.

V závěru autor shrnuje výsledky analýz tří zemí a dospívá k závěru, že v zemích, proti nimž bylo vyhlášeno mezinárodní či americké embargo, dochází k pomalejší liberalizaci (*Gombár, 2001, s. 165*). Tato myšlenka je správná a dá se doložit četnými faktickými důkazy.

Jako jeden z důvodů malé reformovatelnosti blízkovýchodních režimů autor uvádí existenci klientismu, jehož živnou půdou je permanentní vnitřní a vnější nebezpečí. Jeho největším nepřítelem je důsledná liberalizace ekonomiky. Gombár považuje Sýrii za zemi s největšími šancemi transformovat svůj politický i ekonomický systém, ale s tímto tvrzením by se dalo úspěšně polemizovat s ohledem na vývoj mírového procesu a na vratkou legitimitu režimu.

Velmi výstižně autor vidí reformní úsilí Libye. Nepodaří-li se po pozastavení sankcí v roce 1999 znovu zapojit Libyi do arabských struktur či do euro-středomořského dialogu, hrozí nebezpečí zvýšeného revolučního chaosu, prohloubení afrikanizace s demograficko-bezpečnostními riziky, jež vyplývají z přijetí „jižního scénáře“ (*Gombár, 2001, s. 168*). Vývoj na počátku nového desetiletí jakoby potvrzoval Gombárovu pesimistickou vizi: nezájem o barcelonský proces, teatrální snahy vystoupit z Ligy arabských států, malý zájem o maghribskou či panarabskou spolupráci, posilování strategického panafrikanismu.

Strach z nátlakové politiky USA po 11. září (dále posílený americkou intervencí v Iráku) začal však postupně působit opačným, dostředivým směrem na vztahy s ostatními arabskými zeměmi i na „vyrovnání“ vztahů se Západem (tento vývoj však v recenzované knize z pochopitelných důvodů již není zachycen). Jeho zintenzivnění jsme byli svědkem v prvním pololetí roku 2004: libyjská rezignace na vývoj a držení zbraní hromadného ničení a dost intenzivní snaha o zlepšení vztahů se Západem, jež našla svůj konkrétní výraz v návštěvě britského premiéra v Libyi a v cestě plukovníka Kaddáfího do Bruselu.

Na závěr je třeba bez nadsázky konstatovat, že recenzovaná monografie docenta Gombára by neměla chybět v knihovně skutečného zájemce o novodobou historii Blízkého východu. Nesnaží se o prostý, nezázivný chronologický popis událostí, jak je obvyklé u podobných prací, ale zkoumá a vysvětluje opomíjené pozadí klíčových jevů se zdůrazněním hlavních trendů a „geneze“ politických systémů problémových zemí. Znalcům arabského a perského jazyka pomáhají precizně provedené přepisy termínů a jmen. Užitečná je též stručná bibliografie politických osobností Blízkého východu, přehled státníků, včetně členů regionálního vedení strany Baas v Sýrii od počátku 70. let. Bohatý je seznam literatury o zkoumaných zemích, včetně všech novějších českých prací a článků, uveřejněných v periodikách. V recenzované knize najdeme jistě i pasáže, které vybízejí k polemice a s nimiž nemusíme souhlasit. Čtení vyžaduje jistou profesionální zručnost, protože autor se nezdržuje vysvětlováním známých termínů a faktů, které lze bez problémů najít v různých, běžně dostupných ročenkách, encyklopediích či příručkách o Blízkém východě.

Jaroslav Bureš